

literàries, estilístiques i bibliogràfiques per entendre el context de gestació, innovació i continuïtat de *Tirant*. És un llibre absolutament imprescindible per als estudiosos de la novel·la.

BIBLIOGRAFIA

- BELTRAN (2019): Rafael Beltran, «“Humos oscuros y espesas nieblas” en los primeros ataques a los libros de caballerías: *Tirante el Blanco* (1511) frente a las críticas de Juan de Molina, Luis Vives y Jerónimo Sempere», *Historias fingidas*, 7, ps. 61-127.
- DE BENEDETTO (2015): Nancy De Benedetto, «Re-visione dell’aspetto di Carmesina nell’ultima traduzione italiana del *Tirant lo Blanc*», *eHumanista/IVITRA*, 8, ps. 240-250.
- GESIOT (2018): Jacopo Gesiot, *Romanzi tiranni. La prosa iberica di cavalleria nel primo Cinquecento padano*, Roma: Aracne.
- MARTORELL (2013): Joanot Martorell, *Tirante il Bianco*, Paolo Cherchi (trad.), Torí: Einaudi.

GESIOT, JACOPO: *Romanzi tiranni. La prosa iberica di cavalleria nel primo Cinquecento padano*, prefaci de Gaetano Lalomia, Roma: Aracne, 2018; «Orizzonti Medievali: Collana di Filologia e Linguistica Romanza» 14.

FRANCESC J. GÓMEZ

Universitat Autònoma de Barcelona

FrancescJosep.Gomez@uab.cat

Entre els poetes vinculats a la cort mantwana de Francesco II Gonzaga, Isabella d’Este i el jove marquès Federico II Gonzaga, Cassio Brucurelli da Narni (*La morte del Danese*, 1521) remarca la figura de Lelio Manfredi, cèlebre per les seves traduccions de dues obres de matèria cavalleresca: la *Cárcel de amor* de Diego de San Pedro i el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell. Totes dues gaudiren d’una extraordinària difusió impresa —més àmplia la del *Carcer d’amore* (Venècia, Giorgio Rusconi, 1514, amb nombroses reedicions fins al 1546), més permanent la del *Tirante il Bianco* (Venècia, Pietro Nicolini da Sabbio, 1538; Domenico Farri, 1566; Lucio Spineda, 1611). Amb l’estudi monogràfic d’aquestes dues traduccions, Jacopo Gesiot aspira a aclarir la funció cultural dels llibres de cavalleries a les corts de la Itàlia padana, dins el marc d’un estudi més ampli sobre l’aportació de les cultures ibèriques al Renaixement italià.

La circulació d’aquests llibres a la Itàlia padana —a l’entorn d’Isabella d’Este, d’Antonia del Balzo i d’Eleonora da Correggio— és gairebé immediata, anterior al tombant de segle. Gesiot revela les raons d’aquesta precocitat en un primer

capítol («Culture iberiche nell'Italia del Quattro e Cinquecento», ps. 27-51) que cartografia les principals vies de difusió de les literatures ibèriques a la Itàlia renaixentista. El 7 de desembre de 1500 Isabella d'Este escriu a Antonia del Balzo, vídua de Gianfrancesco Gonzaga di Bozzolo, per demanar-li en préstec una còpia del *Tirant*, probablement adquirida pocs mesos abans durant un viatge a la cort de Nàpols; Antonia del Balzo li tramet l'obra una mica a contracor («mando Tirante a Vostra Illustrissima Signoria la qual me ha richiesta, pregandola, come l'habia lecto, me lo voglia rimandare per non lo haver mai lecto se non un pocho del principio»). El 1505 també en posseeix una còpia Eleonora da Correggio, filla del ferrarès Niccolò Postumo Correggio, el qual confessa en una carta del 12 de març de 1501 que havia acariciat el projecte d'una traducció («aveva dato principio a tradure *Tirante*»). El 1510 Isabella d'Este demana al napolità Troiano Cavaniglia —membre d'una família d'origen valencià i vinculat a la dinastia aragonesa destronada— que li procuri «un libro spagnolo nominato el *Tirante*», i n'obté un *Amadís* amb la promesa «de farve avere ancora el *Tirante*». El 1525 Giovanni Giacomo Calandra li comunica que ha trobat el *Tirant* en català entre els llibres del difunt Mario Equicola, que en la seva *Chronica de Mantua* havia mencionat Tirant com a model de recta cavalleria. En l'inventari *post mortem* de la biblioteca d'Isabella d'Este (1474-1539) hi consten «un libro de Tirante lonblanch [sic]», un *Tristán* i una *Cárcel de amor* en castellà —una obra de la qual havia tingut notícia gràcies a Eleonora da Correggio.

Les traduccions cavalleresques de Lelio Manfredi neixen, doncs, sota el signe de la marquesa Isabella, dedicatària de la traducció de la *Cárcel de amor* i promotora de la seva primera impressió veneciana (1514). En el capítol segon («Il romanzo della vita di messer Lelio», ps. 53-67) Jacopo Gesiot reconstrueix la vida i l'activitat de Manfredi, servidor del duc de Ferrara Alfons I d'Este des del 1513. Gesiot atribueix a Manfredi la traducció del *Grisel y Mirabella* de Juan de Flores, publicada amb el títol d'*Historia de Isabella* sota el pseudònim de Lelio Aletiphilo (Milà, 1521). Poc després de l'èxit del seu *Carcer d'amore*, el 5 d'octubre de 1514 Manfredi anuncia a Federico Gonzaga l'inici d'un nou projecte: «E cun maggior dono che serà *Tirant lo Blanc*, il qual al presente traduco.» L'empresa obeeix probablement a un encàrrec. Però Manfredi no lliurarà la traducció completa fins al cap de sis anys, després de nombrosos incidents, i de dificultats per a trobar copistes fiables i que no li furtin la còpia a trossos («quel ribaldo frate apostata che lo scriveva me ne portò via vintiquattro quinterne»). Entretant, per calmar la impaciència dels Gonzaga, va enviant la traducció per quinterns, i en confegeix un centó titulat *Ordine di cavaglieria* (1518). Gràcies a la familiaritat de la cort mantuana amb el text de *Tirant*, les cartes de Manfredi poden practicar l'ahlusió literària: «se alla venuta ch'io feci a Mantua fussi cossì andato da Andri-nopoli a Costantinopoli e fussi stato Tirante, facevo el fin suo di doglia di costa.»

L'estiu de 1521 Federico Gonzaga, en campanya al servei del papa Lleó X, demana a Màntua que li facin arribar una còpia del *Tirante*. No es tracta d'un simple entreteniment: Joanot Martorell havia perfilat un ideal de cavalleria capaç

de compaginar l'art de la guerra amb els principis de la vida cortesana, i presenta Tirant com un cavaller forjat sobre el model dels grans cabdills de l'Antiguitat, incorporant-hi el valor exemplar de la *militia* clàssica. És un ideal que sedueix els militars amb velleïtats humanístiques implicats en les guerres entre Francesc I de França i l'emperador Carles V.

Entusiasmats per la publicació d'*Il Cortigiano* de Castiglione (Venècia, Andrea Torresano el Vell i hereus d'Aldo Manuzio, 1528), el 10 d'agost de 1528 Manfredi aconsegueix que el marquès Federico Gonzaga promogui la publicació del *Tirante il Bianco* a la impremta aldina, però l'*editio princeps* —un in quarto en caràcters romans, d'una dignitat tipogràfica excepcional per a una novel·la cavalleresca— no arribarà fins deu anys més tard (Venècia, Pietro Nicolini da Sabbio, 1538). Del prefaci de l'editor, Federico Torresani d'Asola, es pot deduir, segons Gesiot, que Manfredi havia mort poc abans, mentre treballava en la preparació del volum.

Una aportació encara més innovadora són els tres capítols centrals que Gesiot dedica a l'estudi filològic i traductològic de les dues traduccions. En el capítol tercer («Dalla *Cárcel de amor* al *Carcer d'amore*: tra circolazione e contaminazione», ps. 69-81), collaciona la traducció del *Carcer d'amore* amb les edicions castellanques anteriors, classificables en dues famílies, i constata una contaminació que només admet dues hipòtesis: o bé Manfredi partí d'una edició perduda que recollia variants de totes dues famílies, o bé tenia accés a dos exemplars de famílies diferents. En el capítol quart («Un testo perduto tra *Tirant e Tirante*», ps. 83-105), Gesiot collaciona el *Tirante* de Manfredi (Ve) amb una bona tria de *loci critici* del *Tirant*, breu però significativa, gràcies als aparats de totes les edicions crítiques precedents, incloent-hi la tesi doctoral inèdita de Joan Perera (1995). La collació té en compte els diversos exemplars conservats de cadascuna de les edicions catalanes (València, 1490 [Va]; Barcelona, 1497 [Ba]), sense oblidar tampoc la traducció castellana (Valladolid, 1511), que es revela dependent de l'edició barcelonina per una sèrie significativa d'errors comuns (ps. 92-97). El resultat d'aquesta anàlisi és relativament inesperat: Ve no solament conté errors de componedor i variants de traductor, sinó també variants presumiblement correctes que contrasten amb probables errors comuns de Va i Ba (ps. 100-104). Aquesta constatació fa pensar en la possibilitat que la traducció de Manfredi davall d'una branca diferent de tota la tradició ibèrica: mentre que el manuscrit lliurat als impressors valencians el 1490 seria el cap de tota la tradició impresa ibèrica, Ve davallaria d'un altre manuscrit, d'una edició perduda o d'un exemplar de València amb variants d'estat diferents de les conservades. És una conclusió que cal tenir present en futures edicions crítiques del *Tirant*, que podrien beneficiar-se del testimoniatge indirecte de la traducció italiana.

El capítol cinquè («Come traduceva Lelio Manfredi», ps. 107-146) descriu les idees i els hàbits traductològics de Manfredi a partir de les tècniques que posa en pràctica. L'autor de la versió italiana del *Grisel y Mirabella* de Juan de Flores —potser el mateix Lelio Manfredi, segons Gesiot— reivindica que la traducció

entre llengües romàniques no es resolgui simplement *ad verbum* sinó *ad sensum*, respectant les peculiaritats de cada llengua. El fet és que Manfredi, que practica la lliure reescriptura en un centó com l'*Ordine di cavalleria*, tendeix en canvi a la fidelitat literal en les traduccions. Així, mentre que la traducció italiana de l'*Amaidis* és en *ottava rima*, conforme a la convenció cavalleresca italiana, Manfredi respecta la prosa d'art que caracteritza tant la *Cárcel de amor* com el *Tirant*. Gesiot descriu amb detall els recursos d'aquest estil i observa que el to, sempre elevat, es modula segons la diversitat de registres de les obres originals, heterogènies per la interferència de gèneres. Gesiot també posa en evidència com Manfredi evita les convencions típiques de l'èpica cavalleresca en vers, mentre que malda per acostar-se al plantejament retòric de les biografies de l'època. D'aquesta manera, en la lectura renaixentista del *Tirante* s'encreuen les expectatives hermenèutiques de la biografia i de la prosa sentimental, en què l'amor actua com a estímul de les empreses cavalleresques i militars (p. 146).

Romanzi tiranni es clou amb dos capítols que, d'una manera indirecta, ajuden a definir les expectatives de lectura i la funció cultural del *Tirante il Bianco* a les corts de la Itàlia padana. El capítol sisè («Martorell e il Cieco da Ferrara: lettura convergenti», ps. 147-162) pren com a paral·lel el poema *Mambriano* de Francesco il Cieco da Ferrara, mort el 1506 i vinculat als Gonzaga. Totes dues obres tracten de la recta cavalleria, renoven el gènere cavalleresc i ofereixen la mena de legitimació que ambiciona el príncep renaixentista: les gestes de l'heroi redunden en benefici de tota la comunitat. El capítol setè («Il Tirant plagiato da Fausto da Longiano», ps. 163-173) fa conèixer un aprofitament interessant del *Tirante il Bianco* com a model de lletres de batalla en el *Duello regolato* de Sebastiano Fausto da Longiano (Venècia, Valgrisi, 1551).

BRUNO DE DEN: *Darrere l'Espill. Apuntes sobre Jaume Roig y su entorno familiar*, La Imprenta CG, 2019.

ANTÒNIA CARRÉ

Universitat Oberta de Catalunya - Centre de Documentació Ramon Llull
acarrep@uoc.edu

Quan l'autor d'un llibre d'investigació històrica i literària confessa que no té cap vinculació professional ni amb la història ni amb la literatura, que no ha de defensar cap càtedra ni cap prestigi acadèmic i que, per tant, escriu amb tota llibertat (p. 421), la veritat és que el punt de partida fa una mica de por: són prou coneguts casos de persones que, arrapant-se a arguments similars, han elaborat hipòtesis ben estrofolàries.

Doncs no és el cas d'aquest volum escrit per Bruno de Den. De l'autor (signa amb pseudònim?) només en sé el que acabo d'apuntar, que és valencià i que té una